

**Prelekcja dla Rodziców klas I – VIII na temat:
„Mnie i moim bliskim to się nigdy nie przytrafi... Zobaczyć niewidzialne – Ludzie to nie towar!
Bezpieczeństwo dzieci a problem handlu ludźmi w Polsce i na świecie”**

W dniu 18 października 2021 r. obchodzony był „Europejski Dzień Przeciwno Handlowi Ludźmi”. Przepięstwo określone w art. 189a polskiego Kodeksu Karnego oraz jego konsekwencje stanowią współczesną formę niewolnictwa i jest jedną z najcięższych zbrodni, która godzi w podstawowe wartości, takie jak wolność i godność ludzka. „*Mnie i moim bliskim to się nigdy nie przytrafi...*” – myślisz. Jesteś pewien? Problem handlu ludźmi, zwanego również handlem żywym towarem, może dotknąć wszystkich: osoby dorosłe, młodzież, dzieci, jak też osoby starsze w niemalże każdym miejscu na świecie i przybierać różne formy – w tym: pracy przymusowej, wyłudzenia świadczeń socjalnych, zmuszania do żebractwa, przymusowego małżeństwa, wykorzystania seksualnego, nielegalnej adopcji, kradzieży tożsamości, handlu organami. Nigdy nie możemy być obojętni na ludzką krzywdę... Jeśli mamy jakiegokolwiek podejrzenia lub informacje, że ktoś może potrzebować pomocy, powinniśmy niezwłocznie poinformować odpowiednie służby.

Handel ludźmi u Nas, w Polsce?!

Handel ludźmi jest zjawiskiem podlegającym dynamicznym przemianom, którego nasilenie zaobserwowano w Polsce na początku lat 90-tych. Handel ludźmi to przestępstwo, które bardzo często ma charakter transgraniczny. Obecnie Polska nie jest już tylko krajem pochodzenia ofiar, ale także krajem tranzytowym, przez który odbywa się transfer ofiar z Europy Wschodniej i Azji do Europy Zachodniej oraz krajem docelowym dla ofiar wykorzystywanych głównie w prostytucji i pracy przymusowej. Obcokrajowcy najczęściej wykorzystywani są do prac domowych, polowych, w sektorze budowlanym, w szwalniach, dzieci są wykorzystywane do żebractwa. Ofiarami handlu ludźmi są kobiety, mężczyźni oraz dzieci.

Polskie przepisy karne

Przepięstwo handlu ludźmi jest w Polsce zagrożone karą pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3 (art. 189a Kodeksu karnego), a zatem stanowi zbrodnię. Z uwagi na wysoki stopień społecznej szkodliwości czynu karalne jest również przygotowanie do popełnienia tego przestępstwa (czyn zagrożony karą pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5).

Formy handlu ludźmi

Handel ludźmi to coraz większy problem – przybiera on coraz bardziej zróżnicowane formy. Do tej pory handel ludźmi kojarzony był głównie z wykorzystaniem kobiet do prostytucji, aktualnie coraz częstsze są przypadki wykorzystania ludzi do pracy przymusowej. Najczęstsze formy handlu ludźmi to:

- handel dziećmi w celu zatrudniania ich jako służby domowej (także w krajach rozwiniętych), taniej siły roboczej na plantacjach, w kopalniach itp., do świadczenia usług seksualnych - komercyjne wykorzystywanie dzieci (np. w ramach turystyki seksualnej), itp.;
- nielegalne adopcje, często zagraniczne, w celu zmuszania do popełniania drobnych przestępstw kryminalnych lub żebrania;
- handel kobietami – nakłanianie kobiet do wyjazdu do pracy za granicę w innym charakterze, a następnie zmuszanie ich do prostytucji, ewentualnie nakłanianie kobiet do wyjazdu za granicę w celu uprawiania prostytucji, ale przedstawianie im nieprawdziwego obrazu warunków, w jakich będzie się to odbywało;
- handel narządami – sprzedaż (nielegalna w większości państw) organów do przeszczepu, pobieranych za niewielką opłatą od żywych dawców w krajach ubogich, ale też od dzieci, w tym celu porywanych i zabijanych, skazańców po wykonaniu egzekucji, itp.;
- handel tanią siłą roboczą/praca przymusowa – za swoją pracę osoby takie otrzymują wynagrodzenie niższe niż dopuszcza prawo danego kraju; zarówno ich pobyt, jak i praca są nielegalne.

Problem handlu oraz komercyjnego wykorzystania dzieci

Według raportów międzynarodowych region Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej to jeden z najprężniej rozwijających się rynków handlu dziećmi na świecie, a terytorium Polski jest uznawane za jeden ze szlaków przerzutów ofiar handlu. Dzieci są sprzedawane do uprawiania prostytucji, żebractwa, nielegalnej adopcji, udziału w popełnianiu przestępstw. W proceder handlu są często zaangażowani członkowie ich rodzin lub znajomi. Dziecko oznacza każdą istotę ludzką w wieku poniżej osiemnastu lat (art. 1 Konwencji o Prawach Dziecka).

Handel ludźmi jest międzynarodowym przestępstwem i jednym z głównych źródeł dochodów zorganizowanych grup przestępczych. Komercyjne wykorzystywanie seksualne (w prostytucji lub pornografii) jest najczęściej identyfikowaną formą tego przestępstwa. Międzynarodowa Organizacja Pracy szacuje, że około 1,2 miliona dzieci rocznie na świecie pada ofiarą handlu głównie do celów komercyjnego wykorzystywania seksualnego lub pracy przymusowej. Międzynarodowe dane dotyczące zjawiska nie są jednak ujednolicone, przez co nie można porównać statystyk, które wskazują na skalę problemu w całej jego złożoności.

Każdego roku, tylko w samej Unii Europejskiej, zgłaszanych jest kilkaset tysięcy zaginięć dzieci. Jak wynika z policyjnych statystyk, tylko w latach 2013-2017 w Polsce (dane policyjne) zaginęło ponad 37 tys. dzieci. Głównie są to osoby w wieku 14-17 lat (80 %). Rzadziej dzieci od 7 do 13 lat (13 %) i młodszy (7 %). Przyczyn zaginięć jest wiele i każdy

przypadek stanowi odrębną historię. - Najczęstszym powodem zaginięć maluchów jest niewłaściwie sprawowana opieka dorosłych, w przypadku starszych dzieci – niemożność poradzenia sobie z problemami związanymi z okresem dojrzewania, kłopoty rodzinne, szkolne czy sercowe. Coraz częściej – ryzykowne znajomości nawiązywane w sieci. Zdarza się, że przyczyną zaginięcia małoletniego jest popełnione na jego szkodę przestępstwo, np. uprowadzenie, handel dziećmi – to dane z Fundacji Itaka.

Większość zaginionych dzieci i nastolatków odnajduje się w ciągu kilku, kilkunastu godzin, ale są też takie dzieci, które zaginęły przed laty i nie odnalazły się do dziś... Jak wynika ze statystyk policji, co roku w Polsce ginie ok. 7 tys. dzieci. Większość zaginionych zostaje odnaleziona w ciągu pierwszych 14 dni po zaginięciu. 95 % dzieci w ciągu pierwszych 7 dni z powrotem trafia do swoich domów, jednak 5% z nich nie udaje się odnaleźć. Jeśli w latach 2013-2017 w Polsce zaginęło 37 tysięcy dzieci, a 5% z nich przepadło bez śladu, tzn. że w ciągu 5 lat nie zostało odnalezionych aż 1850 dzieci!!! Co się z nimi stało??? Czy padły ofiarami handlu ludźmi??? Strach pomyśleć, ile maluchów znika bez śladu na całym świecie...

Dlaczego dzieci są atrakcyjnym towarem dla handlarzy ludźmi?

- Dziecko jest ŁATWO ZWERBOWAĆ, bo często sami rodzice świadomie zgadzają się na jego wyjazd za granicę.
- Dziecko jest ŁATWO PRZEWIEZĆ PRZEZ GRANICĘ PAŃSTWOWĄ, bo nie podlega szczegółowej kontroli na przejściach granicznych, zwłaszcza jeżeli podróżuje w towarzystwie osób dorosłych.
- Dziecko jest ŁATWO KONTROLOWAĆ i WYKORZYSTAĆ, bo z racji swojej niedojrzałości ma ograniczoną zdolność oceny sytuacji, przejawia bardzo dużą podatność na manipulację i zastraszenie.

W jaki sposób dzieci – ofiary handlu są przewożone przez granice państwowe?

Małoletnie ofiary handlu są często przedstawiane władzom imigracyjnym jako członkowie rodzin osób dorosłych towarzyszącym im w momencie przekraczania granicy. Dzieci – ofiary handlu podróżują bez własnych dokumentów tożsamości lub ich paszporty są sfałszowane. Handlarze wykorzystują procedurę imigracyjną do tymczasowego umieszczenia dzieci w pogotowiu opiekuńczym lub domu dziecka, po czym kontaktują się z dziećmi, aranżują spotkania i wreszcie ucieczkę.

Czynniki ryzyka – jakie dzieci są szczególnie narażone na proceder handlu?

- Dzieci – obywatele krajów nie będących członkami Unii Europejskiej;
- Dzieci podróżujące bez opieki rodziców biologicznych;
- Nastolatki podróżujące w celu podjęcia pracy w charakterze modelki/modela, hostessy, kelnera/kelnerki, tancerza/tancerki, itp.;

W poszukiwaniu rozwiązań problemu handlu dziećmi konieczne jest uwzględnienie różnych czynników ryzyka, m.in. związanych z sytuacją rodzinną (niski poziom edukacji w rodzinie; przemoc w rodzinie (fizyczna, psychiczna, seksualna); uzależnienia w rodzinie; brak odpowiedniej opieki ze strony rodziców; powierzchowne relacje z opiekunami; trudna sytuacja materialna), sytuacją społeczno – ekonomiczną (ubóstwo; wykluczenie społeczne; przynależność do grup marginalizowanych; bezrobocie; niski dostęp do edukacji; brak perspektyw; kulturowe normy np.: wczesne małżeństwa, praca dzieci; brak odpowiednio rozwiniętego systemu ochrony dzieci; konsumpcyjne podejście do życia), osobistą sytuacją dziecka (bezdomność; niepełnosprawność; uzależnienie od alkoholu/narkotyków; uleganie presji rówieśniczej; doświadczenie przemocy/wykorzystania; braki w edukacji; pobyt i ucieczki z placówek opiekuńczo-wychowawczych)

Szczególnie zagrożone handlem są dzieci pozbawione odpowiedniej opieki ze strony osób dorosłych – osierocone, przebywające w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, ale także dzieci rodziców, którzy nie poświęcają im wystarczająco dużo uwagi. Narażone są również dzieci, które wcześniej doświadczyły różnych form przemocy (fizycznej, seksualnej, psychicznej) przy jednoczesnym braku pozytywnych relacji z opiekunami. W związku z tym są bardziej podatne na uwiedzenie przez dorosłego, który daje dziecku poczucie wyjątkowości lub obiecuje poprawę warunków życia. Poczucie wykluczenia, obiektywne lub subiektywne ubóstwo połączone z brakiem perspektyw (np. brakiem dostępu do edukacji czy pracy) mogą przyczyniać się do szukania przez małoletnich alternatywnych sposobów poprawienia swojej sytuacji życiowej.

Dzieci cudzoziemskie podróżujące samotnie lub z osobami fałszywie podającymi się za ich opiekunów powinny zwracać szczególną uwagę służb, ponieważ mogą być ofiarami handlu ludźmi. Funkcjonariusze straży granicznej najczęściej umieszczają takich małoletnich w placówkach opiekuńczo-wychowawczych. Odnotowuje się liczne zniknięcia dzieci z tych placówek, zazwyczaj w ciągu kilku dni od przyjęcia.

Sposób wykorzystania dziecka zależy od wieku i płci. Młodsze dzieci często zmuszane są do żebractwa, starsze do kradzieży i pracy przymusowej. Nastolatki, przede wszystkim dziewczęta, wykorzystywane są w prostytucji i pornografii. Zdarza się, że dzieci doświadczają więcej niż jednej formy wykorzystywania.

Kto jest zaangażowany w proceder handlu dziećmi?

W handel dziećmi zaangażowanych może być wiele osób dorosłych, pochodzących z różnych środowisk i pełniących różną rolę w procederze wykorzystywania dziecka. Wbrew powszechnym opiniom nie zawsze związane są one ze zorganizowanymi grupami przestępczymi. Organizowaniem handlu mogą zajmować się krewni dziecka, opiekunowie, inne osoby znane dziecku lub jego rodzinie. W każdym etapie – werbowania, transportu, przechowywania, przyjmowania – może uczestniczyć inna osoba. W państwach dotkniętych problemem korupcji zdarza się, że z przestępcami współpracują profesjonaliści i przedstawiciele służb np. policji czy straży granicznej.

W przypadku handlu w celach wykorzystywania seksualnego na końcu łańcucha osób czerpiących korzyści z krzywdzenia dzieci znajdują się tzw. „klienci”, zainteresowani kontaktami seksualnymi z małoletnimi i/lub pedofile. Specyfiką wykorzystywania dzieci do żebrania jest fakt, że żebrzący z nimi opiekunowie mogą być również osobami pokrzywdzonymi, zmuszanymi do zajmowania się tym procederem przez mających nad nimi kontrolę handlarzy.

Sprawca a ofiara

Sprawcy podejmują szereg działań, aby zwerbować dziecko, a na etapie wykorzystywania – skłonić je do posłuszeństwa. Często zdobywają zaufanie dziecka poprzez nawiązanie relacji, która zapewnia mu zaspokojenie potrzeby miłości i przynależności oraz poprzez wcielanie się w rolę opiekunów lub partnerów dziecka, zależnie od jego wieku. Inną metodą jest złożenie dziecku lub jego rodzicom fałszywej oferty wyjazdu zarobkowego.

Obecnie istotnym czynnikiem ułatwiającym sprawcom kontakt z dziećmi jest Internet. Umożliwia większą anonimowość, a jednocześnie daje dostęp do wielu dzieci, które podejmują aktywności w Internecie bez nadzoru osób dorosłych.

Sprawcy dążą do utrudnienia identyfikacji dzieci – ofiar handlu – czy to podczas przekraczania granicy, czy też już w docelowym miejscu wykorzystywania. Fałszują dokumenty dziecka, podają się za jego opiekunów prawnych, uczą go ustalonej wersji wydarzeń, która jest prezentowana przedstawicielom służb w przypadku zatrzymania. Sprawcy często utrzymują kontrolę nad dzieckiem nawet jeśli zostanie ono otoczone opieką i umieszczone w odpowiedniej placówce. Otwarcie granic po przystąpieniu Polski do strefy Schengen dodatkowo ułatwia sprawcom transport wykorzystywanych dzieci na terenie Unii Europejskiej.

Aby kontrolować dziecko, które jest wykorzystywane, sprawca może:

- zastraszać je, grozić zrobieniem krzywdy jemu lub osobom bliskim dziecku,
- grozić wydaniem organom ścigania, które ukarzą dziecko więzieniem lub deportacją,
- stosować przemoc,
- ograniczać swobodę poruszania się i konfiskować dokumenty,
- uwodzić dziecko i kreować zależność emocjonalną poprzez spełnianie zarówno emocjonalnych, jak i podstawowych potrzeb dziecka, wcześniej zaniechanego przez opiekunów,
- egzekwować spłacenie długu zaciągniętego przez dziecko (np. koszty transportu z kraju pochodzenia) lub jego rodzinę.

Negatywne skutki dla dziecięcych ofiar handlu

Dzieci – ofiary handlu doświadczają długotrwałych negatywnych skutków dla ich psychicznego, emocjonalnego, społecznego oraz fizycznego rozwoju. Konsekwencje wykorzystania zależą od indywidualnej sytuacji dziecka, jego etapu rozwojowego i osobowości, czasu trwania i formy wykorzystania, pomocy uzyskanej po ujawnieniu faktu wykorzystania. Handlowi dziećmi towarzyszy stosowanie przemocy, narażenie dzieci na choroby, zmuszanie do spożywania alkoholu czy przyjmowania środków psychoaktywnych.

W rezultacie takie dzieci mogą mieć zaburzony obraz siebie, świata oraz relacji międzyludzkich. Uczą się, że mają ulegać innym, kosztem własnego dobra. Często odczuwają wstyd i biorą na siebie winę za to, co się stało. Mogą cierpieć z powodu stygmatyzacji i utraty wsparcia ze strony społeczności, doświadczać bezsenności, koszmarów, depresji oraz stanów lękowych. Aby sobie z tym poradzić, często podejmują zachowania autoagresywne lub wpadają w uzależnienia. Trudno im się ponownie zintegrować ze społeczeństwem. Częstą konsekwencją wykorzystania jest zespół stresu pourazowego (PTSD), który jest reakcją na doświadczenie silnego zagrożenia życia. Niezwykle często u ofiar handlu dziećmi zdarzają się również przypadki występowania syndromu sztokholmskiego.

Dzieci – ofiary handlu rzadko przyznają się do tego, że zostały wykorzystane. Przyczyną tego mogą być wstyd, obawa przed odrzuceniem przez rodzinę czy karą ze strony sprawców lub organów ścigania (w wielu przypadkach były zmuszane do popełniania przestępstw). W wyniku doświadczonego lęku i manipulacji, dzieci boją się przeciwstawić sprawcy.

Do najważniejszych przeszkód w walce z handlem ludźmi należą...

- Łamanie praw człowieka - ofiary handlu ludźmi nie mają swobodnego dostępu do wymiaru sprawiedliwości oraz informacji o przysługujących im prawach i realizujących je instytucjach.
- Marginalizacja ofiar handlu ludźmi - opinia publiczna operując stereotypami i uprzedzeniami marginalizuje ofiary handlu ludźmi, utrudniając im dochodzenie swych praw i powrót do życia społecznego i zawodowego i zniechęca do ujawniania się.
- Niedostateczna i/lub nieskuteczna identyfikacja ofiar handlu ludźmi - ofiary nie są identyfikowane, gdyż nie mają świadomości faktu bycia ofiarą. Często same nie chcą przekazać informacji o swojej sytuacji, ponieważ boją się i wstydzą, zaś profesjonalne procedury identyfikacyjne są rzadko stosowane.
- Działania prewencyjne nie trafiają do nowych "grup ryzyka" - otwarcie nowych rynków pracy dla imigrantów zarobkowych z Polski zwiększyło liczebność "grup ryzyka". Aby skutecznie zapobiegać przestępstwu handlu ludźmi, organizacje pozarządowe powinny działać na kilku obszarach równocześnie: rozpowszechniając informacje i podejmując działania prewencyjne, a także wspierać identyfikację ofiar i udzielać im fachowej pomocy w dostępie do wymiaru sprawiedliwości i w egzekwowaniu ich praw.

Efektywne działania prewencyjne i profilaktyczne

Celem działań prewencyjnych powinny stać się działania ukierunkowane na podniesienie świadomości społecznej w zakresie przyczyn, społecznych skutków i zagrożeń jakie niesie ze sobą handel ludźmi. Działania te powinny być

kierowane zarówno do ogółu społeczeństwa jak i konkretnych grup odbiorców z tzw. grup podwyższonego ryzyka, głównie ludzi młodych, którzy obecnie stanowią grupę największego ryzyka.

Profilaktyka problemu handlu dziećmi – działania edukacyjne dla najmłodszych

Czy jesteśmy pewni, że Nasze dzieci potrafią dbać o własne bezpieczeństwo? Jak czasem niewiele potrzeba do nieszczęścia – sugeruje film z eksperymentu Policji „Naucz mnie mówić nie” – dostępny pod linkiem: <https://policja.pl/pol/filmy/164525,quotNaucz-mnie-kiedy-mowic-NIEquot-film-z-eksperymentu-Policji.html>.

Niezwykle ważne jest, by nauczyć każde, nawet najmłodsze dziecko, pewnych zachowań, dzięki którym będzie potrafiło uniknąć wielu zagrożeń.

- Przede wszystkim dziecko musi znać swoje imię, nazwisko i adres zamieszkania. Powinno mieć przy sobie karteczkę z numerem telefonu rodzica.
- Należy zwrócić dziecku uwagę na sytuacje, które mogą być dla niego zagrożeniem - np. zaczepianie przez obcą osobę dorosłą.
- Warto wyjaśnić dziecku, że w sytuacjach problemowych może głośno krzyczeć, płakać, wołać o pomoc.
- W sytuacji, w której dojdzie do rozdzielenia dziecka z rodzicem, np. w centrum handlowym, dziecko powinno być nauczone, by stać w jednym miejscu i czekać, aż opiekun je odnajdzie. Ewentualnie może zwrócić się z prośbą o pomoc do osoby dorosłej (najlepiej policjanta, ochroniarza, sprzedawcy sklepowego).
- Żelazną zasadą jest to, by dziecko nie rozmawiało z nieznajomymi i pod żadnym pozorem nie udawało się z nimi w żadne miejsce, nie wsiadało do samochodu, itp. Dziecko musi także być nauczone odmawiać w sytuacji, gdy obca osoba próbuje je czymś poczęstować.
- Dziecko nie powinno również nawiązywać kontaktu z osobami nieznajomymi przez Internet, a tym bardziej samotnie udawać się na spotkania z takimi potencjalnymi znajomymi – nieznajomymi.
- Bardzo dobrze jest ustalić tzw. Rodzinne Hasło Bezpieczeństwa, które może przydać się w przypadku sytuacji zagrożenia. Jeśli osoba obca, próbuje wmówić dziecku, że działa na prośbę jego rodziców, rodzeństwa, dziadków, itp. dziecko powinno zapytać o podanie hasła.

Profilaktyka problemu handlu dziećmi – działania edukacyjne dla nastolatków (13-18 lat)

W celu podniesienia świadomości młodzieży szkolnej na temat zjawiska handlu ludźmi już od 2009 roku w ramach Krajowego Planu Działań Przeciwno Handlowi Ludźmi prowadzona jest kampania informacyjna poświęcona tej problematyce. Z inicjatywy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (wcześniej MSWiA), przy współpracy z Fundacją Dajemy Dzieciom Siłę i Fundacją La Strada są przeprowadzane szkolenia dla pedagogów, prowadzone są warsztaty dla młodzieży oraz przygotowano broszury, zawierające scenariusz programu profilaktycznego, obejmującego tematykę handlu dziećmi. Równie ważne są działania dotyczące problemu komercyjnego wykorzystania dzieci i młodzieży, prowadzone przez Fundację Dajemy Dzieciom Siłę – m.in. kolportaż plakatu dla młodzieży „Ty - nie masz ceny” czy kampanie „Dzieci nie są na sprzedaż” oraz „Nie odwracaj wzroku”.

Gdzie szukać pomocy?

Podejmowane są rozmaite formy i próby przeciwdziałania oraz ograniczania skali handlu „żywym towarem”. Na szczególną uwagę zasługuje działalność organów ścigania: Policji oraz Straży Granicznej, Krajowego Centrum Interwencyjno-Konsultacyjnego dla Ofiar Handlu Ludźmi (KCIK), Fundacji La Strada, organizacji Armia Zbawienia, Fundacji Dajemy Dzieciom Siłę, itp. Więcej o organizacjach zajmujących się pomocą ofiarom handlu ludźmi oraz o specyfice zjawiska handlu żywym towarem można dowiedzieć się z prezentacji multimedialnej zamieszczonej na stronie internetowej Naszej Szkoły.

HANDEL LUDŹMI JEST JEDNĄ Z NAJDRASTYCZNIEJSZYCH FORM ŁAMANIA PRAW CZŁOWIEKA – dbajmy o bezpieczeństwo dorosłych i dzieci, bądźmy czujni i uważni, obserwując zachowania ludzi dookoła Nas. Jeśli widzimy lub mamy podejrzenia o popełnieniu przestępstwa handlu ludźmi i komercyjnego wykorzystania dzieci – reagujmy!

Bibliografia:

- Portal o przeciwdziałaniu handlowi ludźmi – link: <http://www.handelludźmi.eu/>
- Portal Fundacji przeciwko handlowi ludźmi i niewolnictwu La Strada – link: <https://www.strada.org.pl/>
- Portal organizacji Armia Zbawienia – link: <https://www.armia-zbawienia.pl/przeciwdzialanie-wspolczesnemu-niewolnictwu.html>
- Platforma edukacyjna Fundacji Dajemy Dzieciom Siłę – link: <https://edukacja.fdds.pl/course/view.php?id=167#section-1>
- Portal Świętokrzyskiego Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach – link: <https://www.kielce.uw.gov.pl/pl/urząd/polityka-spoeczna/przeciwdzialanie-handlo/ogolne-informacje/ogolne-informacje-dotyc/10828,Ogolne-informacje-dotyczace-handlu-ludźmi.html>
- Portal Biura Narodów Zjednoczonych ds. narkotyków i przestępczości – link: <https://www.unodc.org/unodc/en/human-trafficking/index.html?ref=menuaside>

*Opracowanie: Patrycja Karykowska
Kolportaż: Edyta Król*